

ПОНЯТТЯ І ВИДИ ШКОДИ, ЗАПОДІЯНОЇ ЗЛОЧИНОМ

ТАТАРИН Ігор Іванович - здобувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ

УДК 343.296

Стаття посвячена вопросам определения понятия вреда, причиненного преступлением. Также в статье отмечаются виды вреда, причиненного преступлением, которые наводят разные авторы. На основе сравнения автор предлагает собственную редакцию понятия вреда, а также ее видов.

Ключові слова: шкода, форми шкоди, злочинний наслідок, фізична шкода, моральна шкода.

Постановка проблеми

Теоретичним аспектам шкоди, заподіяної злочинном, тобто шкоди, що є підставою для вжиття заходів для забезпечення відшкодування такої шкоди потерпілій особі, в науці кримінально-процесуального права приділено достатню увагу. Однак, не дивлячись на серйозну наукову розробленість даної роботи, все ж залишаються певні моменти не враховані дослідниками, які між тим мають суттєве значення у теорії кримінального процесу та практичній діяльності його суб'єктів. Така ситуація обумовлена насамперед тим, що більшість робіт, в яких розкриваються питання відшкодування матеріальної шкоди, у кримінальному процесі ґрунтується на основі Цивільного кодексу 1963 р., який втратив чинність, та інших нормах цивільного права, які протягом останніх років зазнали суттєвих змін. Прийняття нового Цивільного кодексу (далі – ЦК), введення в нього цілої низки новел цивільного законодавства та існуюче коло дискусійних питань у літературі в цій площині, потребує нового наукового осмислення окремих ас-

пектів відшкодування матеріальної шкоди у кримінальному провадженні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

У юридичній науці питаннями визначення поняття і видів шкоди є даними багатьма науковцями, які в свою чергу мають свої погляди на дану проблему. Зокрема даними питаннями займалися: Г.А. Атасян, С.П. Голубятніков, М.І. Гошовський, Я.О. Мотовіловкер, М.В. Сіроткіна та інші. Проте єдиного визначення, яке б включало всі основні ознаки, немає.

Мета дослідження

Метою статті є порівняння понять та видів шкоди даної різними науковцями та вироблення єдиного поняття завданої злочинном шкоди, які б включали усі їхні ознаки.

Виклад основного матеріалу

Для виявлення й розкриття такого роду проблемних питань необхідно перш за все зупинитись на вже з'ясованих і сприйнятих юридичною наукою моментах. По-перше, з'ясувати категорійний апарат питань шкоди, завданої злочинном, по-друге, навести існуючі в правовій літературі підходи до поняття та видів шкоди, заподіяної злочинном.

Найбільш узагальнено теорія права визначає шкоду як негативні наслідки правопорушення [1, С. 200].

Висловлена також думка, за якою шкода – це негативний наслідок (результат) пев-

ної дії, що проявляється у зменшенні або втраті (знищенні) певних благ (майнових чи немайнових), порівняно з тією ситуацією, коли б таких дій, що спричинили зменшення (втрату) взагалі не було» [2, С. 112].

Я.О. Мотовіловкер з цього приводу пише, що поняття шкоди, про яку йде мова в кримінально-процесуальному праві, є поняття матеріально-правове. З конкретної матеріально-правової норми, на думку процесуаліста, «ми черпаємо відповідь не тільки про те, якому охоронюваному законом благу нанесено шкоду, але і про те, хто є її суб'єктом» [3, С. 246].

Інші дослідники, а саме Г.А. Атанесян та С.П. Голубятніков, трактують поняття шкода як категорію бухгалтерської експертизи, що зумовлено перш за все тим, що у більшості випадків нанесена шкода відшкодовується в судовому порядку [4, с. 324]. З даною думкою можна погодитися лише частково, оскільки матеріальна шкода виявляється за допомогою прийомів господарського контролю на підставі даних бухгалтерського обліку. Більше того, відшкодування шкоди може здійснюватися у добровільному порядку без звернення до суду. Ще один дослідник, Б.Т. Безлепкін вважає, що «З точки зору юридичної, дане поняття характеризується як порушення норм об'єктивного права, супроводжуване зазвичай порушенням суб'єктивних прав...а під фактичною шкодою він розуміє «применшення того чи іншого майнового або немайнового блага, яке виступає конкретним об'єктом посягання (майновий і немайна фактична шкода)» [5, С. 33].

Узагальнюючи різні наукові підходи до визначення поняття шкоди, розглянемо шкоду, як об'єктивну категорію, що являє собою ті зміни, які настали в майновому, фізичному, психічному, моральному стані особи внаслідок учинення злочину. Виходячи з цього, М.І. Гошовський та О.І. Кучинська зазначали: «Шкода, заподіяна злочином, і шкода, що є підставою для визнання особи потерпілою, має об'єктивний характер і тому вона включається до об'єктивної сторони злочину» [6, С. 16]. Власне цей об'єктивний характер проявляється й у тому, що вона, будучи заподіяна якійсь особі, існує незалежно від чиєїсь думки, в тому

числі й думки цієї особи. Таким чином, «достатньо встановити хоча б в загальних рисах факт заподіяння фізичної, матеріальної чи моральної шкоди, навіть без конкретизації її ступеня тяжкості чи вираження в грошовій сумі» [7, С. 210], щоб визнати особу потерпілою від злочину.

Шкода, завдана злочином, завжди здійснюється конкретною особою. У даному випадку особа, яка вчиняє злочин, впливаючи при цьому на об'єкт злочину, ставить визначену для себе мету, наприклад, викрасти майно або зіпсувати добре ім'я за допомогою засобів масової інформації і т.д.

За такого підходу основоположним моментом у визначенні поняття шкоди, завданої злочином, буде наявність зв'язку шкоди, як підстави визнання особи потерпілою, з об'єктом злочинного посягання, як власне категорії, котра охороняється кримінальним законом. Тобто, така шкода повинна входити до поняття «наслідки злочину», а отже, охоплювати і можливість його вчинення. Для ґрунтовнішого розуміння цього моменту зупинимось на значенні категорії шкоди у визначенні характеру і ступеня суспільної небезпеки злочину, оскільки повністю поділяємо висловлену в літературі позицію, за якої «Заподіяна посяганням шкода визначає характер і ступінь суспільної небезпеки злочину» [8, С. 233], а тому, «характер і ступінь наслідків, що настали, відіграють роль критерію розмежування кваліфікованих і простих складів злочинів та інших правопорушень» [9, С. 18].

У науковій літературі з цього приводу зазначалося, що кримінально-процесуальний закон виокремлює дві основні форми завданої шкоди: злочинний результат і злочинні наслідки. Зокрема, у цьому контексті О. Піонтковський писав: «Результатом здійснення більшості злочинів є настання шкідливих змін в охоронюваних кримінальним законом суспільних відносинах. Такі зміни в теорії кримінального права прийнято іменувати злочинним результатом [10, С. 175]. Зрештою, встановлений теорією кримінального процесу поділ на злочинний результат та злочинні наслідки злочину, як форми завданої шкоди, до сьогоднішнього дня не піддавався сумніву.

Отже, обов'язковим наслідком злочинного вторгнення в сферу законних прав і свобод громадянина є заподіяння шкоди. При цьому, вважаємо, що об'єктивно не існує такого злочинного діяння, яке не спричинило б заподіяння шкоди в тій або іншій мірі. Зокрема, таке має місце й при замаху на злочин, у результаті якого немає матеріальних наслідків, але обов'язково заподіюється нематеріальна шкода: психічна, організаційна, ідеологічна [11, С. 23].

Як вказувалося вище, про поняття злочинних наслідків в юридичній літературі писалося не раз [12, С. 38]. Зазвичай під наслідками злочину розуміють шкідливі зміни в охоронюваних законом суспільних відносин (об'єктах), що являються його результатом. При опрацюванні фахових видань з окресленої проблематики встановлено, що різними дослідниками при визначенні цього поняття шкоди фактично застосовується наведене вище міркування, однак в різних трактуваннях, які між тим, на сам зміст досліджуваної категорії жодним чином не впливають. Наприклад, досить часто злочинні наслідки трактуються дослідниками як зміни, що відбуваються в об'єкті посягання внаслідок вчиненого особою суспільно небезпечного діяння [13, С. 143]. На думку російського дослідника Г. Новосьолова, необхідно чітко розмежувати поняття злочинного наслідку і злочинної шкоди [14, С. 6]. Не заперечуючи їх тісного взаємозв'язку, слід однак, завважити, що в даному випадку ні про яку тотожність мова йти не може. Дійсно, коли мова йде про злочинні наслідки, слід мати на увазі об'єктивні зміни оточуючого нас світу. «Оскільки в одних випадках злочин наносить шкоди власності (у будь-яких її формах), у інших заподіюється шкода життю, здоров'ю громадян, їх майну, у третіх – порушує встановлений у державі правопорядок і так далі» [15, С. 7]. Тому, на наш погляд, мають рацію ті науковці, які вказують, що злочинна шкода – це не стільки факт зміни, скільки факт значення цих змін для людини. Хоча, варто завважити, серед науковців тривають дискусії щодо правильності/ хибності заявленої позиції.

Отже, за своїм характером шкідливі наслідки злочину досить різноманітні їх мож-

на класифікувати за різними ознаками.

Зокрема, переважна більшість дослідників, які за кваліфікаційну ознаку беруть наявність чи відсутність внаслідок вчиненого злочину матеріальної шкоди, поділяють наслідки злочину за змістом на матеріальні та нематеріальні [16, С. 131-134]. Так, А.С. Михлін до матеріальних наслідків злочину відносить наслідки, що виражаються в позбавленні людини життя або здоров'я (особиста матеріальна шкода), викликають втрату чи пошкодження майна і витрати (майнова шкода у вигляді прямої шкоди) чи неохоронювані належних доходів (майнова шкода у вигляді неохоронюваних доходів) [17, С. 17]. Всі можливі інші злочинні наслідки ми відносимо до нематеріальних, серед яких виокремлює: 1) особисту нематеріальну шкоду (коли порушуються немайнові права громадян); 2) неособисту нематеріальну шкоду (коли порушуються немайнові права держави, її утворень і громадських організацій) [18, С. 17]. Запропонована А.С. Михліним класифікація наслідків злочину суттєвих зауважень серед інших процесуалістів не викликає, за винятком хіба що включення в матеріальні наслідки злочину неохоронюваних доходів, які, на думку деяких авторів, не знаходяться в причинно-наслідковому зв'язку з фактом учинення злочину.

Інший дослідник, М.І. Ковальов запропонував власну класифікацію злочинних наслідків. Зокрема, науковець поділяє злочинні наслідки на: 1) матеріальні (майнова шкода або неохоронювані доходи); 2) фізичні (смерть людини, заподіяння шкоди її здоров'ю, нормальному розвитку організму і т. ін.); 3) екологічні (забруднення водойм, атмосфери, заподіяння шкоди флорі або фауні); 4) моральні (заподіяння шкоди моральному вихованню людей чи образа статусу суспільства); 5) соціальні (становлять небезпеку для державного або суспільного ладу чи для правопорядку) [19, С. 102].

Існує група вчених, які спеціально, не розділяючи матеріальних і нематеріальних групових різновидів шкоди, класифікують її як фізичну, майнову, моральну, політичну [20, С. 13]. Є серед науковців й думка, за якою різними видами злочинів заподіюються майнова, фізична, моральна та організа-

ційна шкода [21, С. 14]. В науковій літературі зустрічаємо також і критику щодо тих чи інших класифікацій видів шкоди, завданої злочином. Зокрема, Б.Т. Безлепкін категорично відкидає наявність фізичної шкоди, оскільки, на його думку, «фізична шкода в юридичному сенсі не підлягає відшкодуванню, оскільки життя людині повернути взагалі не можна, а відновлення здоров'я є проблемою медичною, а не правовою» [22, С. 34]. Погоджуючись з вищенаведеною позицією щодо відсутності підстав для виокремлення фізичної шкоди, завданої злочином, все ж відкидаємо таке виокремлення з інших міркувань, оскільки вважаємо, що фізична шкода, спричинена потерпілій особі, може бути шкодою матеріальною і разом з тим немайною. Зупинимось на цьому детальніше.

Безперечно, фізичне й психічне здоров'я є одним з найважливіших людських благ. Всесвітня організація охорони здоров'я визначає здоров'я як стан повного соціального та фізіологічного благополуччя, коли всі функції людини урівноважені навколишнім світом – природним та соціальним. Це дає підстави під фізичним здоров'ям вважати такий стан організму та органів людини, при якому вона може існувати та виконувати соціальні функції без будь-яких обмежень фізіологічного та соціального характеру.

Кримінальний закон нашої держави не суперечить міжнародному законодавству й також захищає здоров'я будь-якої людини. Тобто, здоров'я за кримінальним законом України як об'єкт кримінально-правового захисту охоплює поняття будь-якої функціонуючої людської системи, незалежно від її фізичних чи психічних дефектів [23, С. 379].

Саме нормальне здоров'я забезпечує особі високий рівень соціальної активності, сприяє розвитку її талантів і здібностей. Завдання шкоди здоров'ю заподіює особі в багатьох випадках велику фізичну, моральну й матеріальну шкоду (останнє пов'язане з витратами на відновлення здоров'я, лікування й реабілітацію).

Отже, фізична шкода – це спричинені внаслідок злочину негативні зміни фізичного й психічного здоров'я потерпілої особи, виражені в різних ступенях (смерть люди-

ни, заподіяння тяжких, середніх чи легких тілесних ушкоджень, порушення психічного стану особи, зміни у нормальному розвитку організму і т.п.).

Злочин спричиняє настанню шкідливих змін в тілесній (матеріальній) сфері потерпілого під дією визначених зовнішніх впливів. Такі зміни в тілесній сфері спричиняють або можуть спричинити негативні зміни в психічній сфері та (або) в майновій сфері. Звідси, негативні зміни в психічній сфері можуть виявитися в обох видах страждань (моральна шкода), а негативні зміни в майновій сфері – у витратах, пов'язаних з корекцією або функціональною компенсацією тілесних недоліків та втрати доходу. Таким чином, будь-яка тілесна шкода з метою її відшкодування розпадатиметься на моральну шкоду та майнову шкоду. В практичній діяльності це можна проілюструвати так. Деякі злочини, спрямовані проти життя і здоров'я громадян (убивство, тілесні ушкодження, побої і т.д.) спричиняють фізичну шкоду, яку безпосередньо відшкодувати неможливо. Але ця фізична шкода, практично в кожному випадку, поєднана з матеріальною, тобто матеріальними витратами, що були понесені потерпілими в зв'язку з утратою годувальника, утратою заробітку, відновленням того стану здоров'я, який був до отримання фізичних травм і т.д.

Розглядаючи наслідки злочину О.Д. Бойков виділяє як типи шкоди, завданої злочинним діянням і злочинною бездіяльністю, так і види шкоди залежно від характеру порушеного блага. До останніх він відносить: фізичну шкоду, психічну шкоду, синдром жертви злочину, моральну, майнову. Наведена класифікація зазвичай використовується для того, щоб виділити шкоду як основну, додаткову і кваліфікуючу ознаку складу злочину або як обтяжуючу обставину, а також для того, щоб дати уявлення про ситуації, в яких фізична та юридична особа може бути визнано потерпілою від злочинів та способи забезпечення захисту їх інтересів [24, С. 34].

Серед науковців, які детально досліджували поняття шкоди, завданої злочином, є й такі, що повністю заперечують виникнення (завдання) моральної шкоди потерпілій

особі. Підгрунтя такої позиції науковців лежить у працях дореволюційного юриста Г.Ф. Шершеневича, який стверджував, що «перекладення моральної шкоди на гроші є результат буржуазного духу, який оцінює все на гроші, який вважає все продажним» [25, С. 883]. На таких засадах, варто вказати, побудовано багато праць дослідників окресленої проблематики. Так, частина з них пишуть: «Ми не вважаємо можливою постановку питання про відшкодування в кримінальному процесі заподіяної злочином моральної шкоди (збитків), хоча б по одній лише причині неможливості її грошового вираження» [26, С. 6]. Тим не менше, в сучасній науці кримінального права та кримінального процесу закріплення такого виду шкоди, як моральна, не піддається критиці, а відтак, повноцінно застосовується у судовій практиці, хоча, треба зазначити, в КПК України немає визначення цього поняття, та є згадка у ст.49 кодексу, де йдеться про визнання особи потерпілою.

На нашу думку, достатньо вдалими є визначення поняття «моральна шкода» закріплене в постанові Пленуму Верховного суду Російської Федерації «Деякі питання застосування законодавства про компенсацію моральної шкоди» від 20 грудня 1994 р. № 10, відповідно до якої під моральною шкодою розуміються моральні чи фізичні страждання, заподіяні діями (бездіяльністю), що посягають на належні громадянські від народження чи в силу закону немайнові блага (життя, здоров'я, гідність особистості, ділова репутація, недоторканність приватного життя, особиста і сімейна таємниця тощо), або що порушують його особисті немайнові права (право на користування своїм ім'ям, право авторства й інші немайнові права відповідно до законів про охорону прав на результати інтелектуальної діяльності), або що порушують майнові права громадянина.

Щодо вітчизняного законодавства, то тут крапку в будь-яких дискусіях щодо можливості/неможливості відшкодування моральної шкоди, завданої злочином, поставила постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику в справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» від 31.03.95 № 4, згідно з п.3 якої,

моральна шкода – втрати немайнового характеру внаслідок моральних чи фізичних страждань, або інших негативних явищ, заподіяних фізичній чи юридичній особі незаконними діями або бездіяльністю інших осіб. Хоча серед дослідників цього питання наявна думка, що «Роз'яснивши положення про можливість розгляду в кримінальному судочинстві названих позовів, Пленум Верховного Суду України, звичайно, вийшов за межі своїх повноважень» [27, С. 72].

Враховуючи думки різних дослідників оптимальним є визначення, сформульоване В.П. Паліюком, який під моральною шкодою розуміє моральні, фізичні страждання та переживання, а також втрати немайнового характеру, заподіяні дією (бездіяльністю), що посягають на абсолютні нематеріальні блага (життя, здоров'я, гідність особи, недоторканність особистого життя тощо) громадянина чи порушують його особисті немайнові права, пов'язані з майновими (право авторства, право на ім'я тощо), і майнові права громадянина [28, С. 50]. Таке визначення є наближеним до поняття моральної шкоди, наведеного в Цивільному кодексі України. Відповідно до ч.2 ст.23 ЦК України моральна шкода полягає:

1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я;

2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів;

3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням майна;

4) у приниженні честі, гідності, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи.

Отже, ми розглянули наявні в правовій літературі підходи до визначення поняття шкоди, існуючі класифікації видів (характеру) шкоди, завданої злочином. З їх урахуванням можна виразитись наступним чином: «шкода, завдана злочином, проявляється у зменшенні або знищенні майнових чи немайнових (особистих) благ, злочинними наслідками якої є завдання потерпілій особі матеріальних та нематеріальних збитків,

підлягає оцінці та відшкодуванню винною особою. Характер та ступінь шкоди, завданої злочином, враховуються та впливають на застосування конкретних видів кримінальної відповідальності». Щодо класифікації видів шкоди, завданої злочином, то вважаємо, що немає необхідності законодавчо виокремлювати поряд із матеріальною та нематеріальною інші види шкоди, завдані потерпілим, оскільки всі їх можливі варіанти так чи інакше входять або в склад матеріальної шкоди (майнова шкода та/або недержані доходи) або в склад нематеріальної (політична, моральна, фізичні страждання та ін. шкода). На наш погляд, вони мають розглядатися як родові і видові поняття. Однак, така класифікація є необхідною у межах визначення видів матеріальної та нематеріальної шкоди, завданої злочином, для визначення розміру завданих збитків.

Література

1. Малєин Н.С. Возмещение вреда, причиненного личности. – М.: Юрлит., 1965. – С.5; Общая теория права и государства: Учеб. для юрид. вузов [По направлению и специальности «Юриспруденция» / В.С. Афанасьев, А.П. Герасимов, В.И. Гойман и др.] Под ред. В.В.Лазарева. – [2-е изд., перераб. и доп.] – М.: Юристъ, 1996. – С. 200.
2. Кузьмін Д.Л. Обліково-правові аспекти збитків і шкоди / Д.Л. Кузьмін // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу. Міжнародний збірник наукових праць. / Серія: Бухгалтерський облік, контроль і аналіз. Випуск 3(9). / Відпов. редактор д.е.н., проф. Ф.Ф. Бутинець. – Житомир: ЖДТУ, 2007. – С. 112.
3. Мотовиловкер Я.О. Понятие потерпевшего в советском уголовном процессе. // Правоведение. – 1969. – С.48-50; Рахунов Р.Д. Участники уголовно-процессуальной деятельности. – М., 1961. – С. 246.
4. Атанесян Г.А. Судебная бухгалтерия / Г.А. Атанесян, С.П. Голубятников. – М.: Высш. шк., 1989. – 324 с.
5. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами: Учебное пособие. – М., 1979. – С. 33.
6. Гошовський М. І., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 16.
7. Герасимчук О.П. Визнання особи потерпілим від злочину// Університетські наукові записки. – 2007. – № 1. – С. 210.
8. Курс уголовного права. Общая часть: в 2 т. – Т. 1: Учение о преступлении: Учебник для вузов / Под ред. Н.Ф. Кузнецовой и И.М. Тяжковой. – М.: ИКД Зерцало, 2002. – С. 233.
9. Гошовський М. І., Кучинська О. П. Потерпілий у кримінальному процесі України. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – С. 18.
10. Пионтковский А. А. Учение о преступлении. – М., 1961. – С. 175
11. Петин И.А. К вопросу определения вреда, причиненного преступлением / И.А. Петин // Российский следователь. – 2005. – №2. – С. 23.
12. Нор В.Т. Возмещение причиненного преступлением материального ущерба в советском уголовном процессе: Учебное пособие / В.Т. Нор. – Киев: Высшая школа, 1988. – С. 38; Золотая Е.А. Исковой способ защиты имущественных прав лиц, нарушенных преступлением: автореферат дис.. канд. юрид. наук: 12.00.09 / Е.А. Золотая – Н. Новгород, 2006. – С. 5; Кожин И.Г. Уголовно-процессуальный механизм обеспечения возмещения вреда физическому лицу: дис. канд. юрид. наук: 12.00.09 / В.Т. Кожин. – Тюмень, 2006. – С. 136.
13. Уголовно-процессуальное право РФ: учебник: 2-е изд., перераб. и доп. / Л.Н. Башкатов. – М.: Проспект, 2009. – С. 143.
14. Новоселов Г. Без преступных последствий нет преступления / Г. Новоселов // Российская юстиция. – 2001. – №3. – С. 6
15. Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – К.: Выща школа, Головное изд-во, 1989. – С. 7.
16. Кудрявцев В.Н. Объективная сторона преступления. – М., 1960. – С. 131 -134. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву. – М., 1961. – С. 174; Михлин А.С. Преступные последствия. – С.17; Мазалов А.Г. Гражданский иск в уголовном процессе. – М., 1977. – С. 30; Нор В.Т. Защита имущественных прав в уголовном судопроизводстве. – К., 1989. – С. 7.

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанням визначення поняття шкоди, заподіяної злочином. Також у статті зазначаються види шкоди, заподіяної злочином, які наводять різні автори. На основі порівняння автор пропонує власну редакцію поняття шкоди, а також її видів.

SUMMARY

The article is devoted to the definition of the damage caused by a crime. In addition, the article specified on different types of the damage caused by a crime, which are raised by different authors. The author proposes his own version of the concept of damage and its species that is based on the comparison.

17. Михлин А.С. Преступные последствия. – М., 1969. – С. 17.
18. Там само. Михлин А.С.... – С. 17.
19. Ковалев М.И. Понятие преступления в советском уголовном праве. – Свердловск, 1987. – С. 102.
20. Кругликов А.А. Тяжкие последствия как обстоятельство, отягчающее ответственность // Советская юстиция. – 1976. – № 9. – С. 13; Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны. – М., 1980. – С. 163.
21. Сухарев Е.А., Гарбуза А.Д. Структура преступления // Вопросы совершенствования уголовно-правовых норм на современном этапе: Межвуз. сб. науч. трудов. – Свердловск, 1986. – С. 14.
22. Безлепкин Б.Т. Возмещение вреда, причиненного гражданину судебными органами: Учебное пособие. – М., 1979. – С. 34.
23. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін., за заг. ред.

В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн “Видавничий Дім “Ін Юре“, 2006. – С. 379.
24. Бойков А.Д. Жертвы преступлений в России, правовые и социальные проблемы их защиты. Третья власть в России: В 2 кн. Книга вторая: Продолжение реформ / А.Д.Бойков. – М.: Юрлитинформ, 2002. – С. 34
25. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. – М., 1912. – С. 883.
26. Белякова А. М. Возмещение причиненного вреда. М., 1972. – С. 27; Газетдинов Н.И. Деятельность следователя по возмещению материального ущерба. Издательство Казанского университета, 1990. – С. 6.
27. Клименко Я.О. Цивільний позов як одна із форм забезпечення слідчим відшкодування шкоди, завданої злочином. Дисертація на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук. – К., 2003 – С. 72.
28. Палиюк В.П. Моральный (неимущественный) вред. – К.: Право, 1999. – С. 50.